

MILLIY DRAMATURGIYA TARAQQIYOTIDA JANRIY-USLUBIY YANGILANISHLAR

*Shomurodova Dilorom Husanmurotovna,
Tadqiqotchi*

Annotatsiya: *Zamonaviy o'zbek dramasi maydonga kelishida bir tomondan dunyo dramaturgiyasidagi ijtimoiy-madaniy muhit, badiiy-estetik qarashlar, ikkinchi tomondan XX asr boshida Turkistonda sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar oqibatida tug'ilgan ma'naviy, badiiy va g'oyaviy ehtiyojlar muhim o'rin tutgan. O'zbek dramaturgiyasi o'z shakllanish davrida bir necha jarayonlarni bosib o'tdi. Maqolada shu adabiy jarayon yoritib beriladi.*

Kalit so'zlar: *drama, tragediya, tragikomediya, shaxs, xarakter, janr, mistika*

Аннотация: *В возникновении современной узбекской драматургии, с одной стороны, важную роль сыграли социально-культурная среда, художественно-эстетические взгляды в мировой драматургии, а с другой стороны, духовные, художественные и идеологические потребности, возникшие в результате общественно-политических изменений, произошедших в Туркестане в начале XX века. Узбекская драматургия в ходе своего становления прошла через несколько процессов. Статья освещает этот литературный процесс.*

Ключевые слова: *драма, трагедия, трагикомедия, личность, персонаж, жанр, мистика*

Abstract: *In the emergence of modern Uzbek drama, on the one hand, the socio-cultural environment, artistic and aesthetic views in world dramaturgy, and on the other hand, the spiritual, artistic and ideological needs arising from the socio-political changes that occurred in Turkestan at the beginning of the 20th century played an important role. Uzbek dramaturgy went through several processes during its formation. The article sheds light on this literary process.*

Keywords: *drama, tragedy, tragicomedy, personality, character, genre, mysticism*

Davrlar, zamon, makon va insonlar ongidagi o'zgarishlar dramaturgiyada ham namoyon bo'ladi. Jumladan, milliy dramaturgiyamiz o'zining taraqqiyoti davomida bir qancha yo'llarni bosib o'tdi. Ilk o'zbek dramasi "Padarkush" yaratilgan 1911-yildan bugunga qadar o'zbek dramaturgiyasida janr, mavzu ko'lami, g'oyaviy yo'nalishlari jihatlaridan ko'plab yangilanishlar sodir bo'ldi.

Jadidlar amalga oshirgan teatrchilik harakati va yaratgan ilk milliy dramalari o'zbek dramaturgiyasining dastlabki davrini o'zida aks ettiradi. Xususan, milliy uyg'onish davrida nodonlikka qarshi kurash, ijtimoiy ongni tarbiyalash va xalq madaniyatini ko'tarish, qoloq qarashlar, urf-odatlarini tanqid qilish yaratilgan dramalarning g'oyaviy-mavzuviy asosini tashkil etadi. Ma'rifatparvarlik realizmi prinsiplari namoyon bo'ladigan dramaning janriy xususiyatlarini belgilash, xarakterlarni ochishda ijtimoiy tipiklashtirish, Abdulla Qodiriyning "Baxtsiz kuyov", Hamzaning "Zaharli hayot yohud ishq qurbonlari" pyesalari ijtimoiy tragediya yaratish tajribalarida ko'rinadi.

Dramaturgiyani vujudga kelishi sahna san'ati rivoji yo'llarini izlashga turtki berdi. Yangi ijtimoiy-siyosiy voqealarga javob tarzida truppa rahbarlari yozgan pyesalar asosidagi spektakllar paydo bo'ldi. 1918-yili M.Uyg'ur "Turkistonlik tabib" komediyasini, Hamza esa "Boy ila xizmatchi" dramasi namoyish etdi. Birida eski zamonning axloqi va urf-odatlarini satirik ochib tashlangan bo'lsa, boshqasida mulkdorlar va xizmatkorlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar ochib berildi.

Zamonaviy drama adabiy janr sifatida yangi davr ma'rifatparvarlari nazdida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi kerak edi. Ular ta'lim va ma'daniyatda yangi usul ("usuli jadid") deb atalgan yetakchi guruh a'zolari edilar. Amalda jadidlar deb atalsa-da, aslida oddiy xalq bilan hamnafas bo'lishga harakat qilardilar. Jamiyatni isloh qilish zarurligini yaxshi bilgan Behbudiy siyosiy harakatlari samara bermagach, madaniyat va san'at orqali xalq ongini uyg'otish, uni ma'rifatga olib borish mumkin deb hisoblagan edi.

Mavzuviy va janriy jihatdan yangilanish natijasida qahramon xarakterida ham o'zgarishlar yuz berib, undagi murakkab, qarama-qarshi, meyoriy sxemalar doirasiga sig'maydigan bo'lib qoldi. Asosiy dramatik ziddiyatlarda tashqi fabula vaziyatlari voqelikning ichki psixologik mohiyatini ifodalovchi voqealar bilan almashishni talab eta boshladi. Drama tarkibi, kompozitsiyasi o'zgarishlar kuzatila boshlandi. Ayniqsa, tarixiy dramalarni yaratilishi, tarixiy haqiqatni badiiy haqiqat bilan birlashtirish, ijodiy fantaziyani tarixiy ma'lumotlar bilan sintezlashga intilish. tarixiy shaxsning xalq ommasi bilan o'zaro aloqasi muammolarini ochish kabi muhim masalalarga e'tibor berila boshlandi. Bu borada H.Olimjonning "Muqanna", M.Shayxzodaning "Jaloliddin", Uyg'un va I.Sultonning "Alisher Navoiy" tarixiy pyesalarida gumanistik va progressiv g'oyalarni mustahkamlanishini ko'ramiz. Bosh qahramonlar xarakterlari nihoyatda murakkab, psixologizm kuchliligini sezish mumkin.

Uyg'unning "Ibn Sino", "Zebuniso" asarlari inson psixologiyasi tahlili orqali tarix, tarixiy shaxslarni anglashga intilish, qahramonlik, romantika, poetiklik-dramaturgik shakl xususiyatlarini ko'ramiz. Poetik drama yaratish izlanishlari Turob

To'laning "Nodirabegim" pyesasida poetik va falsafiy muammolar sohalaridagi dramaturgik janrlar harakatini aks etishiga ajoyib misol bo'ladi.

O'.Umarbekov dramaturgiyasida yangi ijtimoiy-psixologik janrlar motivlarini, axloqiy muammolarga murojaat, axloqiy-etik to'qnashuv, maishiy dramadan chiqishga, davr tamoyillarini chuqur psixologik va keskin publitsistik shaklda ifodalashga intilish kuchli bo'ldi.

M.Boboyevning "Toshkentlik mehmon" psixologik dramasi, I.Sultonovning "Tilla zanjirlar" melodramasining janriy xususiyatlarining o'ziga xosligi, "Tikonsiz kirpilar", "Oq otlar uchun vals" ("Tushov uzgan tulporlar") dramalarida lirik, dramatik xususiyatlarning uyg'un tarzda namoyon bo'ladi.

Istiqlol davri o'zbek dramaturgiyasi ilk qadamlaridanoq ulkan ijtimoiy-siyosiy, g'oyaviy-mafkuraviy va ma'rifiy-axloqiy pozitsiyani aniq belgilab olish, global muammolarni ifodalashda hozirjavob bo'lish – ijtimoiy voqelikni in'ikos qildirishga safarbar etildi. Binobarin, o'zbek dramaturgiyasi va teatr san'ati adabiy-tarixiy meros hamda azaliy qadriyatlar negizida nainki alohida kitobxon va tomoshabin qalbi hamda shuuriga estetik ta'sir etish, balki ijtimoiy tafakkurning yangilanishi, ma'naviyatning yuksalishi, demakki madaniyat, fan, san'at, ta'lim-tarbiya sohaları rivojiga muayyan ulush qo'shishga intildi. Shuning uchun, mustaqillik davri o'zbek dramaturgiyasining shakl-uslubini, mazmun-mohiyatini milliy istiqloq mafkurasining asosiy g'oyalari ifodasidan ayro holda tasavvur qilish qiyin.

Mustaqillik davri o'zbek dramaturgiyasida milliy qadriyatlar hamda g'ururni tiklash, o'tish davri murakkabliklarida kishilarning badiiy-estetik, ma'naviy olamini shakllantirish bo'yicha salmoqli yutuqlarga erishildi. Shu jihatdan janr va mavzu jihatdan ham yangicha shakliy-uslubiy izlanishlar kuzatiladi. Zamonaviy o'zbek dramaturgiyasidagi pyesalar davr ehtiyoji hamda tomoshabin talabi asosida vujudga keldi. Dramaturgiyamiz hech qanday qolipga solinmaydigan holda istalgan mavzuda asar yaratish huquqini qo'lga kiritgani natijasida son jihatidan ko'p, sifat jihatidan yaxshi dramatik asarlar yaratila boshlandi. Janriy xususiyatlarida ham yangilanish sezila boshladi.

Drama janridagi pyesalarning o'tish davri murakkabliklarini ifodalash hamda zamon qahramoni obrazini yaratish g'oyasi grafik tomosha, mistik, maishiy va satirik talqinlarda namoyon bo'ldi.

"O'zbek dramaturgiyasi ma'lum ma'noda mavjud an'analar doirasida harakat qildi. Jahon dramaturgiyasining ilg'or tajribalarini milliy-etnik mavzu-materiallar negizida ijodiy o'zlashtirish va umuminsoniy miqyoslarga ko'tarish asosida uning nazariy asoslari: badiiy strukturasi va ifoda yo'sinlarini takomillashtirish lozim. Keyingi yillarda sohada muayyan siljishlar, ijobiy natijalar kuzatilmoqda. So'nggi o'n

yillikda yozilgan dramatik asarlar orasida tarix va zamondoshlar hayoti haqqoniy yoritilgan, kitobxon (tomoshabin) ma'naviy ehtiyojlarini qondira oluvchi a) tarixiy qahramonlik; b) tarixiy-falsafiy; v) ma'rifiy-tarixiy g) zamonaviy mavzularda bitilgan g'oyaviy-badiiy jihatdan pishiq namunalar borligi e'tiborlidir.

Xususan, Abdulla Oripovning "Sohibqiron", Hayitmat Rasulning "Piri koinot" dramalarida shaxs va shaxs muammolari, "Bobirshoh" (Xurshid Davron), "Jaloliddin Manguberdi" (Erkin Samandarov), "Avesto – el farzandi", "Feruz" (Komil Avaz), "Sobir Termiziy" (Nizom Parva), "Al-Farg'oniy" (Yo'ldosh Sulaymon), "Kunduzsiz kechalar" (Usmon Azim), "Zanjirband sher" (Ziyo Najmiy), "Usmon Nosir" (Nodira Rashidova), "Behbudiy" (B. Ismoilov), "Hasan Kayfiy" va "Adibning umri" (Azim Usmon) kabi ancha baquvvat asarlar yozildi va bu dramalarda shaxs va shaxs muammolari ifoda etilib, fojiviy to'qnashuvlar boyligi, kuchli poeziya va tragizm yuqori pafos bilan kuylangani, romantik va falsafiy umumlashmalar mavjudligi, qahramonlar xarakterlari tasvirida ijtimoiy va psixologik mavzular sintez ifoda etilgani bilan ajralib turadi. Dramaturgiya buyuk ajdodlarimiz merosiga mehr bilan yondoshilgani, rejissorlarimiz bunday asarlarni talab darajasida sahnalashtirishgani, rassomlarimiz o'z asarlarida o'sha davr ruhini bera olishgani, kompozitsion butun pyesalar qo'yildi. Bu sohada Abdulla Oripovning "Amir Temur", Hayitmat Rasulning "Piri koinot", Usmon Azimning "Kunduzsiz kechalar" singari tarixiy dramalari, zamonaviy mavzularga bag'ishlangan Erkin Xushvaqto'vning "Chimildiq", Sanjar Imomovning "Farishta va Shayton", Usmon Azimning "Bir qadam yo'l" dramalari, Sharof Boshbekovning mustabid tuzum fojialarini kulgili tarzda ko'rsatib bergan "Temir xotin" dramakomediyalarini eslab o'tish mumkin. Ta'kidlash joizki, bu barcha asarlar O'zbek Milliy Akademik drama teatrida hayotga yo'llanma oldi.

O'zbek dramaturglari zamonaviy mavzularga ham murojaat qiladilar. Erkin Xushvaqto'vning "Chimildiq", Sanjar Imomovning "Farishta va Shayton", Usmon Azimning "Bir qadam yo'l" asarlari shular jumlasidandir.

Garchi bu asarlar janri, mavzusi, uslubi jihatidan bir-biridan farq qilsa ham, ularni zamonaviy milliy pyesa yaratishga bo'lgan intilish birlashtirib turadi.

"Chimildiq" asari xalq an'analari, uning urf-odatlarini, marosimlariga e'tibor bilan asrab-avaylab munosabatda bo'lish g'oyasini targ'ib etadi. Drama to'y marosimi shakllari va qoidalari asosiga qurilgan o'ziga xos tuzilishi bilan ajralib turadi. Unda o'zbek xalqining milliy o'ziga xosligi, soddaligi va ochiq qalbliligi kabi xususiyatlari yorqin ifodasini topgan. Dramaturgik materialdan yumshoq va yorqin yumor isi anqib, melodrama janrini eslatib turadi.

Dramaturg Sanjar Imomovning “Farishta va Shayton” dramasi o‘zgacha uslubda yozilgan, unda fars va grotesk elementlarini jalb qilgan holda satirik komediya xarakterlari an’analariga murojaatni sezish mumkin.

Usmon Azimning “Bir qadam yo‘l” pyesasidagi voqealar rivoji inson qalbini qiynab kelayotgan qarama-qarshiliklar mohiyatini anglash yuzasidan dramaturgning intilishidan kelib chiqadi. Bu drama chilparchin bo‘lgan umidlar, yo‘qotilgan orzular haqida deyish mumkin. Shuningdek, mazkur dramaturgning “Bor ekan-u, yo‘q ekan” nomli musiqali ertak-drama asari drama janrining ichki tarbiy turlaridan biriga xos bo‘lib, bolalar uchun yaratilgan bo‘lsa-da, o‘zida muhim umuminsoniy g‘oyalarni jamlagan.

Taniqli dramaturg Izzat Sultonning umrining so‘nggi yillarida, ya’ni mustaqillik davrida yaratgan “Yangi odamlar” axloqiy-psixologik dramasi, “Oydin kecha asirligida” maishiy-psixologik dramasi, “Qaqnus” romantik-patetik dramalarida ijtimoiy demokratik o‘zgarishlar va yangi iqtisodiy islohotlar asosida inson va jamiyat munosabatiga yangicha yondashuv va badiiy talqin qilishning serqirra ekanligi dramaning xilma-xil ko‘rinishlarini vujudga keltirganini ko‘rish mumkin.

Shuningdek, dramaturg Nafas Shodmonovning “Nuh kemasi” falsafiy dramasida chuqur g‘oyaviy-mazmunning bu janrda mahorat bilan ochib berilganini ko‘rish mumkin.

Dramaturg Sharof Boshbekov ijodida bu davrda mistik yo‘nalish ustunligi seziladi. Garchi bu adabiyotimiz uchun modernistik yo‘nalish bo‘lsa-da, ijodkor dramaturgiyada yuksak natijaga erishgan. Xususan, “Tentak farishtalar” mistik tragikomediya sobiq tuzumning ayanchli, fojiali oqibatlari turfa insonlar taqdirida og‘ir asoratlar qoldirganini ko‘rsatib beradi. Shuningdek, dramaturgning mistik buffonado janrida yozgan “Yer baribir aylanaveradi” asari ham alohida e’tirofga sazovordir. Pyesada voqealar o‘ta tez shiddatli sodir bo‘ladi va har bir qahramon keskin harakatlari orqali o‘z xarakterini namoyon qiladi. Asar voqealari mustaqillikdan keyingi davr muammolarini ko‘rsatish hamda insonlar hurlikka yetishgan bo‘lsa-da, ma’nan mute’ kishilarning ustidan kulish asosida kechadi.

Dramaturgiyaga yangi zamon ruhi kirib kelgach, tarixiy-qahramonlik, tarixiy-falsafiy, ma’rifiy-tarixiy yo‘nalish hamda zamonaviy mavzularda ko‘plab asarlar yuzaga keldi. O‘zbek dramaturgiyasida fars, grotesk va fantasmagoriya unsurlarini qo‘llash, falsafiy-romantik drama, psixobiografik drama, tarixiy drama, melodrama, satirik komediya, tragediya va boshqa janr namunalarni yaratishga intilish kuzatildi. Ijtimoiy-siyosiy sharoitlarda yaratilgan bunday asarlar o‘zining yuksak badiiyati hamda barcha davrlarda ham dolzarb bo‘la oluvchi g‘oyalari bilan butun o‘zbek dramaturgiyasida katta muvaffaqiyat bo‘ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aliyev M. Drama va hayot. – Toshkent: Adabiyot va san'at natriyoti, 1969.
2. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2011.
3. Fitrat. Adabiyot qoidalari – Toshkent, O'qituvchi, 1995.
4. Abdusamatov H. Drama nazariyasi. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti. – 2000.
5. Imomov B. Dramaturgik mahorat sirlari. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1991.
6. Imomov B., Jo'raev Q., Hakimova H. O'zbek dramaturgiyasi tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.